

Євген Єфремов
(Київ, Україна)

НАСПІВ „ЖНИВО-ГОЛОСІННЯ” НА КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ

Традиційний наспів „жниво-голосіння” поширений на величезній території – на Білорусі та Українському Поліссі. У межах сучасної Київщини він трапляється рідко. Цей наспів зберігає тут спорідненість з „класичними” варіантами, але також піддався впливу іншого пісенного жанру – русальних пісень. Адже русальний обряд активно функціонував на Київському Поліссі до 1986 року.

Ключові слова: Україна, Полісся, традиційна народна музика, регіональні традиції, жнивні пісні, русальні пісні, музична форма, мелодика.

У наш час серед українських етномузикологів стало майже аксіомою твердження про те, що Київське Полісся, з огляду на територіальне розповсюдження жнивного обрядово-пісенного репертуару, є суцільною „пусткою”. Дійсно, навіть у 70-х роках ХХ століття у селах Поліського і на більшій частині Чорнобильського районів майже ніхто з місцевих мешканців не міг пригадати справжнього жнивного наспіву, замість того пропонуючи збирачеві численні ліричні пісні й балади, які, за твердженням інформантів, і були піснями, що співалися під час жнив. І це при тому, що в сусідніх Овруцькому й Народицькому районах Житомирщини та Козелецькому районі Чернігівської області жнивні наспіви та ще й з різними текстами згадували без жодних зусиль. Достовірна причина такого явища наразі не з’ясована. Варто лише додати, що подібну „пустку” утворює тут також жанр купальських пісень. Ймовірно, що у певний період історії ця місцевість перебувала в специфічних умовах або пережила особливі процеси – історичні, соціально-політичні чи демографічні, які спричинили означені „аномалії”, найбільш помітні порівняно з прилеглими територіями.

Утім, буває доволі рідко, щоб якимось давнє й питоме фольклорне явище мало чітке й однозначне географічне окреслення. Частіше його кордони розпливчасті – явище на окраїнах свого ареалу нерідко функціонує паралельно, переміщується з іншими подібними явищами; часом – під впливом певних довготривалих умов – може зазнати помітних змін; або (мабуть, найчастіше), що далі від „ядра”

його побутування, тим усе рідше трапляється і поступово зникає зовсім¹.

Західна адміністративна межа Київської області у її північній частині розділяє Поліський район Київщини з Народицьким і, частково, Овруцьким районами Житомирщини. На Овруччині, а також у прилеглих народицьких селах активно функціонував (відомості кінця ХХ ст.) жнивний наспів, названий І. Клименко „жнивном-голосінням”² (далі, вслід за цією дослідницею, застосовуємо абревіатуру ЖГ). Сучасні дослідники різних наукових шкіл (І. Клименко, Г. Кутирьова-Чубаля, О. Пашина та ін.) одноставно проголошують епіцентром і зоною його найактивнішого побутування територію сучасної Білорусі³. У межах України цей наспів розповсюджений також на півночі Рівненської області. Поширений тут західнополіський різновид, на думку І. Клименко, „експонує ‘класичну’ форму цього типу”⁴. Натомість зразки ЖГ, які у великій кількості зафіксовані на північному сході Житомирщини, І. Клименко справедливо залічує до локального різновиду, що утворює субареал приблизно в межах сучасної Овруччини. Дослідниця вивчила матеріали різних

¹ Проблеми розмежування деяких історико-культурних регіонів та локальних зон у середині української етнічної території на матеріалах обрядової пісенності в останні десятиліття активно розробляють Г. Коропниченко, М. Скаженик, Г. Пшенічкіна та інші київські дослідники.

² Жанр жнивних пісень, зокрема, тип „жнливо-голосіння” багато років незмінно перебував у центрі наукових зацікавлень цієї дослідниці, про що свідчать її численні наукові розробки, головні з яких: *Клименко Ірина*. Жнивні пісні Пінської традиції // Третя Конференція дослідників народної музики червононоруських (галицько-володимирських) та суміжних земель. Львів, 1992. С. 54-62; *її ж*, Мелогографія літніх трудових наспівів Правобережної Прип’яті // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. Київ, 1996. С. 414-427; *її ж*, Жнивні мелодії Овруччини (у контексті „загальнобілоруського” ареалу) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. С. 341-364; *її ж*, Мелогографія жнивних наспівів басейну Прип’яті: Автореферат дис. ... канд. мист. Київ, 2001; *її ж*, Жнивні пісні // Історія української музики. Т. 1, Кн. 1. Народна музика / НАН України, ІМФЕ ім. Т. Рильського. Київ, 2016. С. 92-107; *Коропниченко Ганна, Клименко Ірина*. Про один тип жнивних мелодій // Збірник наукових та науково-методичних праць кафедри фольклору та етнографії / КДІК; упор. А. Іваницький. Київ, 1995.

³ „Загальнобілоруський наспів” – так визначає його російська дослідниця О. Пашина (*Пашина Ольга*. Жнивные песни восточно-белорусского Полесья // Традиционное народное музыкальное искусство восточных славян. Москва, 1987. С. 51-75. Труды ГМПИ им. Гнесиных, т. 91).

⁴ *Клименко Ірина*. Жнивні пісні... С. 103.

записувачів, котрі працювали на окресленій території, і зробила детальний опис жнивних наспівів. У статті, спеціально присвяченій цій темі⁵, І. Клименко на різних рівнях організації форми виявила та продемонструвала ті найсуттєвіші особливості, які й відрізняють цей різновид серед інших.

До записаних на Київщині зразків овруцький різновид жнивного наспіву виявився географічно найближчим. Отже, логічним уявляється спроба порівняти їх між собою.

Здійснений порівняльний аналіз виявився цілком плідним, адже він продемонстрував головні особливості побутування на Київщині наспіву ЖГ на таких рівнях: 1 – статистичному (кількість зразків, функції наспіву, кількість і коло сюжетів); 2 – ритмокомпозиційному (загальна будова строфи та рядків, їхня складокількісна та ритмічна структура); 3 – звуковисотному (звукорядна та ладоінтонаційна характеристики наспіву).

Послідовність названих рівнів аналізу зумовила план подальшого викладу.

1. Особливості побутування, функції наспіву, сюжети

На відміну від основних територій суцільного розповсюдження ЖГ та його різновидів, у матеріалах із Київщини цей наспів трапляється, скоріше, як виняток – був записаний у селах Денисовичі, Діброва, Новий Мир, Рагівка, Тараси Поліського району. При тому версія з с. Тараси була заспівана переселенкою з Народицького району Житомирщини; саме звідти вона її й „привезла”. Відомо, що наспів ЖГ всюди традиційно виступав у двох основних функціях – як трудовий, що супроводжував процес жнив, і як обрядовий – на дожинках. Із тим, очевидно, була пов’язана величезна кількість текстів і їх сюжетне розмаїття. На відміну від цього, на Київському Поліссі пісня функціонувала тільки як власне жнивна (у Денисовичах нам її проспівала жінка безпосередньо під час роботи, зрізуючи серпом високу траву і укладаючи жмені). Кількість сюжетів, принаймні в останні десятиліття ХХ ст., була обмежена лише одним сатиричним сюжетом про ліниву жницю, близькі варіанти зафіксовані й у інших частинах ареалу ЖГ (*Приклад 1*, на наст. стор.):

⁵ *Клименко Ірина. Жнивні пісні...*

Приклад 1. Денисовичі (Київ: Поліське).

$\text{♩} = 160$ Одна

1. Ой я жа - ла не ле - жа - ла

Варіанти:

3. Да не

Зо день три сноп - кі но - жа - ла

при-вс-за-

1. Ой, я жала, не лежала –
Зо день три снопки ножала.
2. Ох, свекорко Прокопоську,
Єдь по мою копоську.
3. Да не забудьсе рубля взяті –
Мою копоську привезаті.

2. Віршова будова та ритмокомпозиційна форма

Звертаючись до ритмоструктурного рівня аналізу, представляємо тут ритмічну схему наспіву, зафіксованого у с. Денисовичі Поліського району, у зіставленні його з іншими⁶, які є ритмомоделями кількох нотних прикладів жнивних пісень з Овруцького, Коростенського та Лугинського р-нів, наведених у статті І. Клименко. Дослідниця залічує їх до центральнополіського різновиду цього пісенного типу⁷:

⁶ Простим підкресленням у схемах овруцьких зразків позначені частини ритмомалюнку, які виявляють певну ритмічну спорідненість з наспівом, поданим у нотному запису. Подвійним підкресленням відмічені ті фрагменти, які демонструють повне співпадіння.

⁷ Клименко Ірина. Жнивні мелодії Овруччини. С. 342-343.

Денисовичі (Київ: Поліське): 1 1 1 1 / 1 2 1 2 // 1 1 1 1 2 / 1 1 4 ///
 Гуничі (Житомир: Овруч): 1 1 1 1 / 2 4 2 4 // 1 1 1 1 / 2 4 2 4 ///
 Мацьки (Житомир: Овруч): 1 1 2 2 / 2 4 2 8 // 1 1 1 1 / 3 2 1 4 ///
 Личмани (Житомир: Овруч): 1 1 2 1 / 1 4 2 4 // 1 1 1 1 1 / 1 4 1 4 ///
 Личмани (Житомир: Овруч): 1 1 1 1 / 1 2 1 2 // 1 1 1 2 1 / 1 2 1 4 ///
 Липники (Житомир: Лугини): 1 1 1 / 1 4 2 4 // 1 1 1 1 2 / 2 1 4 ///

Строфа овруцького ЖГ, за свідченням І. Клименко, найчастіше дворядкова. Кількість складів у вільносилабичних рядках коливається від 6 до 9. Цезура в рядках є так само достатньо рухливою – 4+4, 3+4, 4+5, 5+3... На рівні ритмічного устрою центральнополіський регіональний різновид „не має домінантної ритмо-віршової моделі, а характеризується полем версій” (с. 148); отже, ритмічна організація наспіву також досить розпливчата і мінлива. Але згадаємо, що рубатність – одна з тих іманентних рис, на яку колись дослідники одразу звернули увагу (З. Евальд, З. Можейко та ін.), і яка у тій чи іншій мірі притаманна усім різновидам ЖГ. В окремих частинах різних варіантів овруцького наспіву можна почути то (відносно) рівний монохронний 4-складник, то ямбічні послідовності (диямби у різному – пропорційному або не зовсім пропорційному збільшенні), то несподіване додавання „зайвих” силабохрон замість звичного дроблення... Можливо, така нераціональна мобільність пов’язана з переважно сольним способом функціонування наспіву в традиції та специфікою важкої праці, що ним супроводжувалася.

На цьому фоні київські зразки ЖГ – теж у формі дворядкової строфи – у цілому виглядають на диво стабільно організованими. Щоправда, кількість складів у їх рядках також варіюється – 4+4, 5+3, 5+4. За ритмічним малюнком 1-й і 2-й рядки – зовсім різні, але це пов’язано не з мінливістю силабичного складу, а з різними принципами, за якими вони будуються. Так, перший рядок практично в усіх строфах складений із монохронного 4-складника (перше коліно) та диямба (друге коліно): 1111/1212//. На відміну від цього, другий рядок базується на віршовій структурі 5+3, яка розспівується у ритмі 11112/112//. Звичайно, треба врахувати й певну свободу, зокрема ритмічну рубатність сольного виконання – наслідком його є не тільки подовжені довгі склади (див. фермати у нотній транскрипції) та звичайне дроблення початкових складонот, але й випадки додавання (замість дроблення), які теж є результатом вільного поводження співачки з ритмом.

Тепер, порівнюючи наспіви з обох сусідніх територій, можна помітити ритмічну подібність перших рядків – в овруцьких зразках початкове коліно теж часто побудоване як чотирикладник (нерідко монохронний); а друге – завжди являє вільний варіант диямба. Найбільші ж відміни спостерігаємо між другими рядками форми. У зразках із Житомирщини ритмічна форма першого коліна другого рядка досить різноманітна – від монохронного 4-кладника до тримірного 5-кладника (11121), а завершує цей рядок, як і попередній, та сама двоямбічна фігура. Цей повторюваний елемент об'єднує рядки в єдину форму, і наче зводить вільні й різноманітні ритмічні фігури до „єдиного знаменника”. Натомість у київському варіанті наспіву 2-й рядок побудований зовсім по-іншому – його ритмічна форма (звісно, враховуючи моменти дроблення і рубатність відтворення мелодії) тяжіє до віршової структури 5+3 та відтворює її звичну схему: 11112/112. Різниця підкреслюється ще й такими деталями, як наявність в деяких овруцьких зразках апокопи в заключному кадансі і – повна її відсутність у завершенні строфи київського ЖГ. Важливо відзначити, що наведений ритмічний малюнок 2-го рядка у цій місцевості міцно закріплений за наспівом русального тижня та обрядом проведів русалок (наприклад, з текстом „Проведу русалки до бору”) і тому одразу викликає асоціацію з русальною піснею⁸.

3. Звуковисотні характеристики наспівів

Аналіз ладоінтонаційної організації, на перший погляд, не виявляє суттєвих відмінностей між локальними різновидами ЖГ. Основна частина звукоряду в них охоплює трихорд в обсязі терції – малої, великої, „нейтральної” чи мінливої протягом строфи. Заключне кадансування (а в овруцьких мелодіях і серединний каданс) не залишає жодного сумніву щодо місцезнаходження головної ладової опори – це завжди нижній звук трихорду. Його верховенство підкреслюється субквартою, яка розширює звукоряд знизу. У деяких версіях звукоряд буває доповнений ще й квартою згори (щоправда, на житомирській частині Полісся це трапляється як рідкісний виняток).

І все ж є кілька рис, які рельєфно вирізняють київські зразки серед решти інших. По-перше, це більш вагома роль субкварти в

⁸ *Сфремюв Євген*. Русальні пісні на Київському Поліссі // Полісся: Мова, культура, історія: Матеріали міжнародної конференції. Київ, 1996. С. 404-411.

інтонаційному розгортанні наспіву. Субкварта тут не лише починає мелодію, але й завершує перший рядок низхідним кадансуванням. Тим самим субквартовий тон з допоміжного звуку перетворюється на тимчасову ладову опору. Поглиблюють вагу субкварти й інші, інтонаційно мобільні проміжні звуки – субсекунда, субтерція. Відтак у процесі розгортання строфи на короткій часовій відстані щоразу виникає зіставлення двох ладових опор квартового співвідношення. Це, з одного боку, вносить у наспів відчутне інтонаційне напруження, а з другого (що особливо важливо) – утворює музичну форму іншого порядку, а саме, мелоінтонаційну композицію респонсорного типу. Помічені особливості мелодії знов примушують згадати місцевий тип русальних пісень – отаке, підкреслене значення субквартового щабля притаманне багатьом їх версіям у селах як Поліського, так і Чорнобильського районів Київщини. Субквартою, наприклад, завершується початкове 5-складове коліно у зразку з с. Усів (Приклад 2⁹):

Приклад 2. Усів (Київ: Чорнобиль)

Одна

2. Ох ти на ме - же сто - я - ла

Ох ти да - ле - ко ві - да - ла (Іх)

1. Ох, верба, верба кудрява
Ох, ти на меже стояла.
2. Ох, ти на меже стояла
Ох, ти далеко відала.

Здійснений аналіз свідчить, що наспів ЖГ в останню третину минулого століття був дуже мало поширеним на теренах Київського Полісся. Його рідкісні й спорадичні виявлення в ході збирацької польової роботи можна трактувати тут лише як відголосок чи залишкові „вкраплення” потужної традиції сусідньої локальної території, де він мав суцільне розповсюдження. Про винятковість,

⁹ У першій строфі текст відтворений інформанткою з помилками, внаслідок чого була порушена ритмічна схема. Тому тут подаємо нотацію другої строфи.

раптовість і, можливо, випадковість його виявлення за межами основного ареалу, окрім вкрай малої кількості записів, свідчать також існування його тільки в одному сюжетному варіанті та обмежена функціональність. Зберігаючи в цілому ритмо- та мелоінтонаційний зв'язок з метропольними варіантами, цей „окраїнний” наспів, разом із тим, зазнав значного впливу іншого пісенного типу, а саме, місцевого русального наспіву 53², з яким його зближує спільна ритмічна форма (на рівні 2-го рядка) та окремі риси ладомелодичного устрою. Значна ймовірність подібного впливу підкріплюється часовою близькістю русального тижня і періоду жнив – за традицію він розпочинався від першого дня Петрівського посту, коли саме й відбувався ритуал проводів русалок. Цьому також сприяла й та обставина, що русальна традиція, рясно насичена обрядами та піснями, тут у більшості сіл залишалася аж до 1986 року в стані активного побутування¹⁰.

¹⁰ Детальніше про це: *Єфремов С.* Русальні пісні...